

Διπλός ναϊσός Μητέρας των Θεών από το Μητρώον του Πειραιώς, ελληνησττικής εποχής. Μουσείο Πειραιώς.

ΤΑ ΙΕΡΑ ΤΟΥ ΠΕΙΡΑΙΑ

Η θρησκευτική ζωή του Πειραιά χαρακτηρίζεται από την παρουσία, παράλληλα με τις τοπικές δημοτικές λατρείες, εορτών παναθηναϊκής σημασίας, κυρίως όμως από την ποικιλία των πειραικών λατρειών. Η αιτία πρέπει να αναζητηθεί στην ειδική θέση της πόλης αυτής στο αθηναϊκό κράτος. Αν και παραμένει ένας από τους αττικούς δήμους, ο Πειραιάς είναι συγχρόνως το δεύτερο πολιτικό και στρατιωτικό κέντρο του κράτους και το σημείο επαφής του με τον έξω κόσμο.

Γ. Σταϊνχάουερ

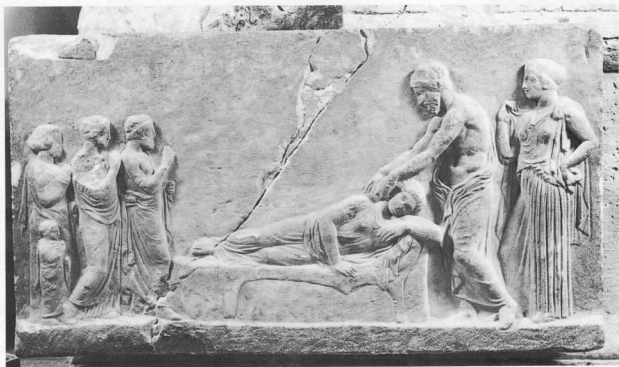
Αρχαιολόγος

Τρεις είναι οι λατρείες του Πειραιά που διεκδικούν συγχρόνως παναθηναϊκή σημασία. Το αρχαιότερο και πιο σημαντικό (σύμφωνα με το μύθο και τα ευρήματα) ιερό της περιοχής, και συγχρόνως το μόνο για το οποίο διαθέτουμε μια συστηματική δημοσίευση, είναι αυτό της Αρτέμιδος στην άκρα της Μουνιχίας. Το κατεξοχήν πειραικό ιερό είναι ωστόσο το Διωστήριο, ιερό του Διός Σωτήρος και της Αθηνάς Σώτειρας, πάνω από το κεντρικό λιμάνι του Κανθάρου. Η θέση του θα μπορούσε να αναζητηθεί κάτω από την κεντρική πλατεία της σύγχρονης πόλης. Η εορτή του Διός Σωτή-

ρος συνδυάζεται με μια από τις μεγαλύτερες θυσίες σε όλη την Αττική. Η ίδρυση του ιερού, όπως δείχνει η επίκληση του Διός, η Νίκη που ο Δίας κρατούσε στο χέρι και οι ανδριάντες πολεμικών ηρώων, ίσως να έχουν σχέση με τη νίκη στη Σαλαμίνα. Με την ίδρυση του λιμανιού σχετίζεται και το ιερό της Αφροδίτης που ιδρύθηκε από το Θεμιστοκλή και ξανά από τον Κώνωνα κοντά στην πύλη της Ηετιωνείας. Το γεγονός ότι οι θεότητες που προαναφέρθηκαν εμφανίζονται εδώ ως οι προστάτες της ναυσιπλοΐας (στο Δία και την Αθηνά γίνονται οι ευχαριστήριες θυσίες μετά το ταξίδι, η

Άρτεμις είναι αργότερα γνωστή ως λιμενοσκόπος) θα εξηγούσε και τη σχετική αφάνεια του Ποσειδώνος.

Σε μια άλλη κατηγορία ανήκει η τρίτη μεγάλη πειραική λατρεία. Στη Ζέα, όπου ο Ασκληπιός αποβιβάζεται κατά τον ερχομό του στην Αθήνα, ιδρύεται και το πρώτο αττικό Ασκληπιείο (είναι ανεξάρτητο από το αθηναϊκό ιερό) και εορτάζονται τα Επιδαύρια. Το ιερό ανασκάφηκε εν μέρει τον περασμένο αιώνα. Εκεί βρέθηκε ο κορμός του λατρευτικού αγάλματος (Ασκληπιός Μουνιχίας) και μια σειρά από αναθηματικά ανάγλυφα. Μετά από τα προθήματα στους συν-

Ανάγλυφο από το Ασκληπείο του Πειραιώς, αρχές 4ου αι. π.Χ. Θεραπεία ασθενούς από τον Ασκληπιό. Πίσω του η Υγεία (Μουσείο Πειραιώς).

νάους θεούς, τις κόρες του, Ιαώ, Ακησώ και Πανάκεια, τον Μαλέατο, Απόλλωνα, Ερμή και τους ιερούς σκύλους, οι πιστοί θυσίαζαν ένα χοιρίδιο και περίμεναν τη γιατρεία τους κοιμώμενοι στο ιερό, αφού προηγουμένως είχαν καθαρισθεί με θαλάσσιο λουτρό, όπως ο Πλούτος στο έργο του Αριστοφάνη. Στον Πειραιά τέλος, λόγω της παραθαλάσσιας θέσης του, τελούνται, τουλάχιστον εν μέρει, νεοεικείς από τις μεγαλύτερες αθληναϊκές εορτές, όπως π.χ. οι λεμβοδρομίες των Παναθηναίων μεταξύ Κανθάρος και Μουνιχίας, των Διαντηίων μεταξύ Πειραιώς και Σαλαμίνος, ή το ιερό λουτρό του αρχαίου αγάλματος της Αθηνάς στα Πλυντήρια ή των μυστών την πρώτη ημέρα των Ελευσινίων.

Αλλά και από τις δημοτικές εορτές του Πειραιώς δεν είναι λίγες αυτές που –χάρη στην ακμή της πόλης– αποκτούν τέτοια φήμη πέρα από τα όρια του δήμου ώστε να χαρακτηρίζονται πλέον ως επίσημες αττικές εορτές: τέτοια είναι τα Διάσια, τα Πληρώσια, τα Θεσμοφόρια, τα Θησεία. Τα Διονύσια του Πειραιώς ήσαν τα πιο σημαντικά από όλα τα κατά δήμου Διονύσια και τοποθετούνται σε ίση μοίρα με τις μεγάλες αθληναϊκές διονυσιακές εορτές, όπως τα Λήνια και τα Διονύσια εν άσπει. Η πομπή του Διονύσου διερχόταν από τον κεντρικό δρόμο του Πειραιά και

τελείωνε με θυσίες ταύρων στο μεγάλο θέατρο της Μουνιχίας (σήμερα χαμένο). Στην εορτή περιλαμβανόταν η παράσταση τραγωδιών και κωμωδιών (μια τουλάχιστον τραγωδία του Ευριπίδη είναι γνωστό ότι ανεβίστηκε εδώ) (Αιλιανός Π.Ι. 2.13). Από το Διονύσιο του Πειραιώς πιθανότατα προέρχεται ένα ωραίο ανάγλυφο του τύπου των νεκροδείπνων, με ανακλιμένο Διόνυσο, την Παιδεία και ηθσοποιούς. Εκτός από το Διονύσιο, η λατρεία του θεού ασκείται από ιδιωτικούς θιάσους Διονυσιαστών: το οίκημα της λατρείας και επιγραφές που αναφέρονται σε ένα από αυτούς ανασκάφηκαν τον περασμένο αιώνα στο χώρο του Δημοτικού θεάτρου: σε ένα δεύτερο θιασό πρέπει πιθανώς να ανήκε μεγάλη ελληνιστική οικία με κήπο και κιονοστοιχία που βρέθηκε τελευταία πολύ κοντά στο χώρο του θεάτρου.

Στην ελληνιστική εποχή χρονολογείται και το δεύτερο θέατρο του Πειραιώς, στη Ζέα. Από μια επιγραφή που αναφέρει τις ρυθμίσεις των καθηκόντων των αγορανόμων του Πειραιά φαίνεται ότι η ίδια οδός εξυπηρετούσε την πομπή και στα δύο μεγάλα ιερά που προαναφέραμε, του Διός Σωτήρος και του Διονύσου. Νοτιότερα τοποθετείται η «πλατεία» οδός που διέσχισε την Ιπποδάμειο αγορά και ανέβαινε το λόφο της Μουνιχίας με

κατεύθυνση τα ιερά της Αρτέμιδος και της Βενδίδος. Μετά από το Ασκληπείο, ο δρόμος περνούσε στην απόκρημνη παρλία της Καστέλας. Εδώ είχαν παλαιά επισημανθεί πλήθος από αναθηματικές κόγχες, η μεγαλύτερη από αυτές διαμορφωμένη σε ναϊσκο, καθώς και μία σπηλιά. Ο χώρος ταυτίστηκε, χάρη στα ευρήματα, με το ιερό του Διός Μελιχίου, που λατρεύεται με τη μορφή φιδιού, στον οποίο ήταν αφιερωμένη η αρχαία εορτή των Δισαίων. Κοινά –ίσως μέσα στον ίδιο περιβολο– βρισκόταν και το ιερό του Διός Φιλίου και της Αγαθής Τύχης, όπως δείχνει ανάγλυφο του τύπου των νεκροδείπνων που βρέθηκε εκεί κοντά. Η απομωμένη περιοχή ταυτίζεται συνήθως με τον κακόφημο κατά την ελληνιστική και ρωμαϊκή εποχή χώρο του Σηραγείου, μια ονομασία που ταιριάζει στη σπηλαιώδη φυσιογνωμία του τοπίου. Με το ιερό του Σηράγγου ταυτίστηκε η περιοχή εγκατάσταση ενός παλαιότερου συστήματος δεξαμενών στη ρίζα των βράχων στην άκρη της θαλάσσιας (σπηλιά του Παρασκευά). Το περιβάλλον και τα ψηφιδωτά (Σκύλλα, Φαέθων) θυμίζουν περισσότερο κάποια μορφή παραλιακού αναχωρητηρίου του τύπου της Sperlonga, αφιερωμένου ίσως στη λατρεία των νυμφών.

Η θρησκευτική φυσιογνωμία

του Πειραιά σηματοδεύονταν ωστόσο από τον εξωτισμό των ξένων λατρειών: Θράκες με ίριες και ιέρειες της 'Ισιδος, μητραγύρτα και ιεροδούλοι πρέπει να έδιναν ένα ιδιαίτερο χρώμα στην πόλη και την αφορμή για την οργή των συντηρητικών Αθηναίων, που γνωρίζουμε από τον Αριστοφάνη. Η εισαγωγή των λατρειών αυτών εξυπηρέτούσε αρχικά πολιτική σκοπιμότητα, την αυτοκρατορική πολιτική των Αθηνών στα χρόνια του Πελοποννησιακού πολέμου. Η επιλογή του Πειραιά εξηγείται από το πλήθος των ξένων που βρίσκονταν εγκαταστημένοι εδώ, για τους οποίους η εθνική λατρεία παρείχε το απαραίτητο στοιχείο εθνικής ταυτότητας και τις προϋποθέσεις κάποιας κοινωνικής ζωής. Έτσι, είναι χαρακτηριστικός ο εντοπισμός των κυριοτέρων από αυτές τις λατρείες στην περίμετρο, συγκεκριμένα στην προς τα δυτικά επέκταση του οικισμού (Φρεατύδα, Καλλιπολη), εκεί προφανώς όπου ήταν εγκατεστημένοι οι ξένοι και οι μέτοικοι, και όπου ήταν δυνατή η έγκλησις χώρου για την ίδρυση του ιερού. Πολλά από τα ιερά αυτά που αναφέρονται επιγραφικά δεν εντοπίζονται παρά μόνο έμμεσα. Από τα αρχαιότερα – χρονολογούμενα στον 5ο ήδη αιώνα – είναι αυτά της Βενδίδος, θρακικής θεάς συγγενικής προς την Άρτεμη (που στην Αθήνα εμφανίζεται μόλις κατά τη διάρκεια της μακεδονικής κατοχής, τον 3ο αι.), της φρυγκικής Μητέρας των Θεών, του Σαβαζίου και (πιθανόν) της αιγύπτιας 'Ισιδος. Γύρω στα 330 δίνεται η άδεια έγκλησις στους εμπόρους του Κιτίου για την ίδρυση ιερού της κυριακής Αφροδίτης. Κοντά σ' αυτούς ήρθαν να προστεθούν στα ελληνιστικά χρόνια, με την αύξηση του κοσμοπολιτικού χαρακτήρα της πόλης, οι λατρείες του Άμμωνος και του Σαρπίδου, και ολόκληρη σειράς άλλων φρυγικών (Μην, Άρτεμις Νανά), καρικών (Ζεύς Λαθρανδέυς), ασιακών (Αφροδίτη Ουρανία) και φοινικικών (Βήλος, Νεργάλ) θεοτήτων. Χαρακτηριστική είναι στις περιπτώσεις αυτές η διατήρηση της εθνικής ταυτότητας της θρησκευτικής κοινότητας. Τούτο φαίνεται π.χ. καθαρά στη λα-

Αναθηματικό ανάγλυφο από το ιερό του Διός Μελιχίου (4ος αι. π.Χ.) (Μουσείο Βερολίνου).

τρεία της Βενδίδος, για την οποία έχουμε και τις περισσότερες πληροφορίες: διακρίνονται πράγματι χωριστές λατρείες, πιθανόν και ιερά των επιχωρίων και των Θρακών, που βρίσκονται αντίστοιχα κοντά στο ιερό της Μουνιχίας και στην περιοχή της Φρεατύδος. Εντυπωσιακή ήταν και η λαμπρότητα της εορτής. Εκτός από την πομπή που γνωρίζουμε από την αρχή της Πολιτείας του Πλάτωνα, αναφέρεται μεγάλη θυσία (πιθανόν εκατόμβη), έπιππη λαμπαδηφορία και παννυχίς. Πολύ καλά πληροφορημένοι είμαστε επίσης για τη λατρεία της Μητέρας των Θεών. Αντίθετα με τον επίσημο χαρακτήρα της Βενδίδος, η πειραϊκή λατρεία των οργεώνων ή θιασωτών της Μητέρας των Θεών (όπου συμμετέχουν και Αθηναίοι πολίτες) διακρίνεται σαφώς από την επίσημη αθηναϊκή στο Μητρώον, πλυσίον του Πρυτανείου: η θεά διατηρεί εδώ τη θαρσαρική της μορφή και πιθανόν συνοδεύεται από τον Άττι, όπως δείχνει η οργάνωση Αττιδεών. Η ακμή του ιερού συνδέεται με την πολιτική των Ατταλιδών στο 220 π.Χ. κ.ε. Από πλήθος επιγραφών πληροφορούμαστε για τις πολλαπλές δραστηριότητες του ιερού, εκμετάλλευση των υδάτων που έχει το ιερό στη διάθεσή του, εράνους

(αγερούς) στους δρόμους του Πειραιά, φιλανθρωπίες. Στον Πειραιά έχουμε επίσης ένα από τα παλαιότερα ίσως 'Ισια της Ελλάδος, με ιδιαίτερη ακμή στη ρωμαϊκή εποχή από την οποία προέρχονται και τα αττικά ανάγλυφα ιερών, όπως και η σύνδεση της θεάς με τη ναυσίπλοια, εικονογραφικά και μέσω της εορτής της των Πλοιαφεσίων στην αρχή της περιόδου της ναυσίπλοιας. Αν εξαιρέσουμε ωστόσο τις επιγραφές, τα αρχαιολογικά ευρήματα των ιερών αυτών, που δεν πρέπει να φαντασθεί κανείς κουμμένα με μεγαλόπρεπους ναούς, είναι ελάχιστα: μερικά θεμέλια εδώ και εκεί μπορεί να αποδοθούν σε παρόμοια ιερά, όπως π.χ. τελευταία αυτά ενός ναίσκου στη δυτική πλευρά της Ζέας κοντά στο Ζάννιο (οδός Μαχάνων). Το ίδιο ισχύει και για ένα αποθέτη από Λυχνάρια εκεί κοντά (οδός Νεωσοίκων). Τα ιερά ακολούθησαν τη μοίρα του Πειραιά. Η παρική του λιμανιού οδήγησε γρήγορα στην εγκατάλειψή τους. Ο μακρινός τους κληρονόμος μέσα στην ερημιά των σκοτεινών χρόνων υπήρξε το μοναστήρι του Αγίου Σπυριδίου.

The Sanctuaries of Piraeus

G. Steinhauer

Piraeus was a major political and military center besides Athens, therefore many of the cults flourishing in this town had obtained a Panathenaic character. The sanctuary of Artemis Mounichia is considered to be the most important among all the others located in the vicinity. The sanctuaries of Zeus Soter and Athena Sotera at the central harbour of Kantharos must also be noted. The third significant cult is that of Asclepius, whose sanctuary was erected at Zea where, according to the myth, he got on shore when he arrived at Attica.

In addition, a number of religious festivals testify for existing cults, such as Diassia, in honour of Zeus Milichios (= Clement Zeus), Perossia, Thersmophoria, Thessia, Dionyssia. Foreign cults, mostly alien to the Greek pantheon, also existed in Piraeus, such as the cult of Voudina, in the fifth century BC, and those of Gybele, Savazio, Cyprian Aphrodite, as well as of Isis, Ammon, Sarapis and of other, mainly Phrygian, deities.